

PEST VÁROSFALÁNAK VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Először kerül sor e kötetben a pesti városhal régészeti kutatásai eredményeinek összesített közlésére. Írója, dr. Irásné Melis Katalin az utóbbi években jelentős eredményeket ért el a középkori Pest helyrajzának kutatásában. Ő adott e sorok írójának lehetőséget arra, hogy beletekinthessen a régészeti feltárások dokumentumaiba s ezeket az adatokat a történeti forrásokkal egyeztetve rövid áttekintést adhasson mindarról, amit jelen pillanatban Pest városhaláról tudunk.

A pesti városhal maradványainak első megfigyelője Jankovich Miklós volt. Rómer Flóris nevéhez fűződik viszont az első monográfikus feldolgozás a középkori Pestről. A szabadon látható kis falszakasz, régi térképek és metszetek, valamint írásos források alapján Rómer kísérelte meg a városhal rekonstrukcióját, röviden vázolvva egyuttal történetét is.¹ Több mint fél évszázad múlva követte ezt Gárdonyi Albert összefoglalása. Először a városhal építéstörténetéről írt ma is nagyon jól használható áttekintést.² Ezután megkísérelte a középkori városerődítési folyamat tisztázását az egész ország viszonylatában, különös tekintettel Pestre.³ E nagyobb összefoglalások mellett több monográfia kitért a pesti városhalra is. Tanulmányokban is találunk újat egyes részletek tekintetében.⁴

Budapest új városmonográfiájának megjelent kötetei⁵ sok, eddig megválaszolatlan kérdésre megnyugtató megoldást adtak. Sajnálatos módon viszont a pesti városhal tekintetében a szerzők megelégedtek az addigi eredmények összegezésével, kerülve a polémiákat, - az egész kérdésnek egyébként is viszonylag szűk teret szenteltek.⁶

A pesti városhal története látszólag egyszerű.⁷ Építését a szakirodalom lényegében egységesen Mátyás király uralkodásának idejére teszi.⁸ A városhal XVI-XVII. századi szerepe és későbbi lebontása fontosabb részleteiben tisztázottnak tekinthető.⁹ Rózsa György összegyűjtötte és közzétette a városhal ábrázolásait is.¹⁰

Kezdjük a régészeti adatokkal. Ezek a kutatástörténet időrendjében ugyan az utolsók, de fontosságukat és a jövőbeni lehetőséget tekintve éppen fordított a helyzet. Nem térünk ki a városhal maradványainak részletes leírására és a régészeti kutatástörténetre, e tekintetben dr. Irásné Melis Katalin e kötetben közölt tanulmányára utaljuk az olvasót.

Közel másfél évszázad régészeti megfigyelésének eredményei röviden a következők:

1. Pest elődje Contra Aquincum római castruma. Ezt az építményt a honfoglalás után eredeti rendeltetésének megfelelően nem használták, egyedül követ bányásztak belőle.
2. Létezik egy korai városhal, amelyet XIII. századi kerámia anyag keltez.
3. A középkor végi városhal egy rondelláját és mindhárom kapuját sikerült pontosan helyhez kötni, de teljes feltárásra egyik esetben sem kerülhetett sor. Az egyenes falszakaszok (kötőgátak) mentén többszáz m hosszúságban - nem összefüggően - szintén folyt régészeti kutatás.

Ezek a száraz tények. Lássuk, mit mire használhatunk belőlük. A több évtizede tartó régészeti feltárások alapján meggondolkoztatónak tartjuk, hogy Anonymus izmaelitái - ha az általa írt időben Pesten léteztek -, a "karavánszerájhoz hasonló" római castrumban éltek volna I. István trónraléptéig. Kérdéses, hogy állítólagos X. századi ittlétüket a XIII. századi Pest környéki helynevek minden kétséget kizáróan igazolják.¹¹

A korai városhal léte és a tatárjárást megelőző volta igazolni látszik a Pest fontosságát hangsúlyozó elbeszélő kútfók adatait.¹²

A középkor végi városfal részleteinek ásatása és falkutatása eddig - a munka nagyságához és a városfal szakaszok hosszához mérten - minimális eredményekkel járt (erről legkevésbé a régészek tehetnek).

Pest városfala - a dunaparti részt is beleértve - megközelítően 3 km hosszú lehetett. Ha kihagyjuk a kevésbé lényeges dunaparti szakaszt, akkor is több mint 2 km-es rész marad. Ebből elszórta 10-20 m-es szakaszok kutatására került sor. Ez még önmagában nem okozna gondot, hiszen az egyenes falrészek, az ún. kötőgátak minden egyes szakaszának vizsgálata nem szükségszerű. Különösen akkor nem, ha két-három egymástól viszonylag távolos helyet megásva egybevágó és keltezhető régészeti rétegsorok bizonyítják a fal építésének (esetleges átépítéseinek) idejét. A tornyok és bástyák esetében viszont szinte mindig egyik feltárása fontos lenne, mert ezek formái az igazán korhatározók és így dönthetjük el, hogy az eddigi alaprajzok és régi látképek egymásnak ellentmondó darabjaiból melyik áll legközelebb a valósághoz.

Jelen pillanatban az a helyzet, hogy keltező régészeti anyag sehol sem került elő, sem a falaknál, sem a kapuknál, sem a megásott bástyarésznél (utóbbinál a külső falsík sokszögű vagy félkörös volta sem eldönthető). A kapuknál döntő lenne a rondellák építésének tisztázása: egyidejűek-e a négyszögű kaputornyokkal, vagy későbbiek. A váci kapunál egyelőre nem került elő a rondella, mert a csatornaárok, amelyben a leletmentés történt, addig nem terjedt. A hatvani kapunál előkerült ugyan a rondella 20 m-es falszakasza, itt viszont a kaputoronynak csak egy sarokkővét sikerült kiásni, így az összetartozás tekintetében nem jutottunk előbbre. A kecskeméti kapunál a rondellából csak egy amorf falcsont került elő (ugy tűnik, teljesen elbontották a XVIII-XIX. században), viszont sokat jelent az, hogy a négyszögletes kaputorony Calvin tér felé eső oldalán az ásató régész, dr. Irásné Melis Katalin vizesárok nyomára bukkant. Ezt azt jelentené, hogy a vizesárokkal (és farkasveremmel) ellátott kaputorony elé csak később épült a rondella, hiszen egy rondellán belül aligha képzelhető el vizesárok. Természetesen ez az adat nem oldja meg automatikusan valamennyi kapu rondellájának építéstörténetét, bármilyen tetszetős lenne az általánosítás, amire magunk is hajlunk (valószínűségét a továbbiakban még kifejtjük).

A régészeti kutatás megerősítette a XVIII. századi adatokat, melyek szerint a városfal (kötőgátak) vastagsága egy öl (1,9 m) volt. A pártázat méreteit is régészeti kutatásnak köszönhetjük. A pártázat egy-egy foka 1,35 m magas és 2,55 m hosszú volt. A fokok közötti hézag 0,67 cm. 0,65 m magas és 8-10 cm széles a befelé tölcésesen táguló lőrés. (94. ábra). A lőrés alakja arra mutat, hogy a fal pártázata nem a löfegyverek tömeges használata idején épült s később sem korszerűsítették. Természetesen nem biztos, hogy végig ez a pártázat futott a falakon. Egy 1835-ös ábrázolás a Hatvani kapu melletti falszakaszon kulcslyuk alakú lőréseket ábrázol.¹³

Az előbbieken alapján mindenesetre a fő kérdésre, hogy pontosan mikor épült a fal, milyen mértékűek voltak későbbi javításai, átépítései, nem tudunk válaszolni. Azt sem tudjuk, hogy a XVIII. században is meglévő védőművek a fallal egyidőben épültek-e. A Madách téren várható építkezések során talán mód nyílik arra, hogy néhány kérdést tisztázni lehessen.

A pesti városfal kutatásának másik fő forrása a régészeti adatok mellett az ábrázolások (alaprajzok, látképek) tömege. Ezek a legcsábítóbb, de egyben a legtöbb veszélyt rejtő források.

Pest ugyanis a forráskritika tekintetében iskolapélda lehet. A XVI-XVIII. századi Pestről - a variánsokkal együtt - többszáz ábrázolás készült. Ez a látszólag hihetetlenül bő forrásanyag azonban - forrásértékét tekintve - minimális valós elemet tartalmaz. Jelen pillanatban bátran állíthatjuk, hogy Pest egyetlen XVI-XVIII. századi ábrázolását sem fogadhatjuk el a városfalak lényeges részleteiben hitelesnek. Elegendő, ha az ábrázolásokon csak a bástyák számát nézzük: a szám még azonos időszakokban sőt egy szerzőtől készült többfajta képen sem azonos (pl. Hallartnál).¹⁴ Ez pedig lényeges adat. S ugyan mi biztosít bennünket arról, hogy az olyan adatok, amelyeket nem tudunk ellenőrizni, mennyiben hitelesek. A városfalon belüli terület ábrázolásai szinte semmire nem használhatók, mert nem a valós utcatorok ábrázolásai, hanem csak térkitöltő elemek a házak. Még a rajzoló számára szembevető tornyok tekintetében is nagyon óvatossá kell lennünk (templomtornyok, minaretek).

A bástyák alakja tekintetében sem adnak egyértelmű eligazítást a metszetek. Az 1686-os ábrázolások némelyike szerint nemcsak kör ill. félkör alakú bástyák voltak, hanem négyszögletes(ek) is. Minden valószínűség szerint a rajzolóknak látva az egymástól szabályos távolságban álló védőműveket, nem fektettek különösebb súlyt és fáradságot arra, hogy eltérő vonásaikat kihangsúlyozzák. A XVIII. századi térképek viszont kataszteri jellegűek voltak, s ott a telekhatárok voltak lényegesen a falon belül, nem maga a fal alakjának aprólékos pontosságú ábrázolása. Az Invalidus-palota rajzán mindenestre a városfal részletéhez négyszögletes bástya (vagy torony?) csatlakozik. Kérdés, hogy valóban ez volt az egyetlen négyszögletes erődítmény, vagy volt több is, esetleg eredetileg négyszögletes volt (szinte) valamennyi s később épültek volna át, - de nem mind.

Az előzőekben felsoroltak meglehetősen egyszerűeknek tűnnek, ám az eddigi szakirodalom ilyen vonatkozásban meglehetősen nagyvonalú volt, alapos forráskritikát hiába keresünk (e tekintetben kirivó példa Florio Banfi). Az egykori ábrázolások többnyire még ma is csak függelék, járulék, színesítő melléklet szerepét töltik be a szakirodalomban, nem a szöveg szerves, elszakíthatatlan, egyenrangú részei. Ki nem mondott alapelv a gyakorlatban: ha van ábrázolás, használjuk fel, a hitelességének kérdése másodrangú, még egy kétes hitelű kép is többet ér mint a semmi, mert "korfestő." Iskolapéldája ennek a millenniumi magyar történet, de a jelenlegi történeti irodalom is ehhez képest legfeljebb annyit fejlődött, hogy a XIX-XX. századi képzőművészeti alkotásokat nem használja fel illusztrációként. Buda és Pest viszonylatában ezért került többször is közlésre ill. reprodukálásra olyan metszet, amelynek valós része csak az, hogy egy síkon ill. hegyen fekvő várost ábrázol, közepén a Dunával. De a városfalak, épületek és a domborzat egésze a valósággal homlokegyenest ellenkező. Enea Vico 1542-es - minden hitelességet nélkülöző - metszete így került bele az új Budapest története II. kötetébe (179. kép). Így találjuk Abdurrahman budai pasát - Buda hős védőjét - lándzsával, tegezzel és ijjal, mint valami tatár kánt, lován ülve (ugyanott 222. kép), mintha az ábrázolás hiteles lenne. Sorolhatnánk tovább a példákat. Mindez az ábrázolások másod-harmadrendűnek tekintett voltából következik, ezek forráskritikájára nem fordít kellő időt és gondot a kutatás. A hibát azonban nem az egyéneknél kell keresnünk. A történészek-régészek mindenkorai képzése és továbbképzése során teljesen figyelmen kívül hagyták az ábrázolások kritikája módszerének kidolgozását és megismertetését. Vonatkozik ez a művészettörténészekre is. Őket elsősorban az ábrázolások művészi színvonala érdekli, nem szigorúan vett valóságmagvuk. Épületek és tájak tekintetében a térképészeké lehetne a döntő szerep.

A látképek ill. alaprajzok vonatkozásában a következők a forráskritika alapvető kérdései:

1. Mít ábrázol a kép (térkép)?
2. Mikor készült?
3. Ki a készítője, milyen képzettségű?
4. Milyen célból készült az ábrázolás?
5. Az ábrázolás természet után (helyszínen) készült, vagy egyéb források alapján?

A leglényegesebb kérdés az 5.sz. s éppen ez az, amelyre - az ábrázolások többségénél - a szakirodalomban hiába keresünk választ (a kérdést többnyire föl sem teszik).

Az egymással szemben lévő parton fekvő két város, Pest és Buda közül utóbbi nemcsak látványosabb, szebb fekvésű volt, hanem politikailag, katonailag is mindig az előbbi fölé nőtt az általunk vizsgált időszakban. Ebből nemcsak az következett, hogy Budáról összehasonlíthatatlanul több ábrázolásunk van. A mennyiségi különbség minőségivel is párosult, szintén Buda javára. A budai ostromképeken Pest mellékszereplő volt, nem egy esetben csak háttér, s ez a háttér ill. másodrangú szerepkör az ábrázolások minőségét is erősen befolyásolta. Még azok az ábrázolások is, melyeknek alkotói (alkotója) járt(ak) a helyszínen, Pest vonatkozásában fokozottan sematikusak. Hadmérnöki felvétel nem készült Pestről, pedig ez képviselne igazán nagy értéket. A Pestről irtak fokozottan vonatkoznak a többi közeli településre. Ezért az Óbuda ábrázolások - minden valószínűség szerint - minden lényeges részletükben hamisak, a Margitsziget ábrázolások annyira primitívek és sematikusak, hogy az eddigi régészeti feltárásokhoz és irott forrásokhoz képest semmi újat nem jelentenek (egy részük kétségtelenül minden lényeges részletében hamis).

A török kori metszetek többszöri átrostálását az ábrázolások készülésének időpontja szerint kell kezdenünk. Ilyen szempontból világos, hogy csak a 15 éves háború és a visszafoglaló háború ideje alatt, Pest ill. Buda ostromakor készült metszetek jöhetnek számításba mint olyanok, amelyeknek lehetséges valóságmagvuk. Más időpontban nem juthatott rajzoló a város közelébe, vagy ha igen, nem volt lehetősége rá, hogy kellően megfigyelje (vonatkozik ez Ottendorff Henrikre, - 1660-as évek).

Igen lényeges a képek alkotóinak személye. A rajzolók, rézmetszők, akik budai vagy pesti látképeket sokszorosítottak az európai közvélemény tájékoztatására, nem művészek, hanem jól- vagy kevésbé jól képzett mesterek voltak. Ennek előnyei és hátrányai is vannak. Előnye az, hogy a nagy művészekkel szemben sokkal inkább ragaszkodtak a valósághoz, az "alkotó fantázia" kevésbé befolyásolta őket (a fényképszerű tökéletességre törekvés mindig a művészi szint alatt mozgó jellemzője volt). Hátrányok: A rézmetszők műveiket sorozatban készítették, voltak technikai ill. képi "közhelyeik", toposzaik. Így a képeken kiemeléseket alkalmaztak, a beállításon kisebb-nagyobb mértékben változtattak, hozzátettek vagy elhagytak. Megfelelő rutinjuk volt ahhoz, hogy olyan érdekes képet formáljanak, amely hat a tömegekre. A XIX. századi rajzolók és metszők munkáit tanulmányozva is ugyanezzel találkozhatunk. Elég, ha a Vasárnapi Ujság vár- és városábrázolásait, vagy Orbán Balázs fényképeiről készült metszeteket tanulmányozzuk (utóbbiakat a nemrég kiadott fényképekkel tanulságos összehasonlítani). A másik lényeges hátrány, hogy a rajzolók ill. metszők tudása sok esetben alacsony szinten mozgott s így ha akarták sem tudták a valóságot minden részletében hűen ábrázolni. A XVI-XVII. századi látképek jellegzetessége a madártávlati ábrázolás. Ezt a módszert választották sok esetben akkor is, ha az ábrázolt települést vagy építményt nem állt módjukban felülről látni (ha volt is elvileg lehetőség, a XVI-XVII. század embere nem szívesen mászott hegyet). Aligha kell részletesen magyarázni, hogy mennyivel egyszerűbb azt ábrázolni, amit közvetlenül látunk, mint a valóságos látványt átteni egy képzetbeli nézőpontra. Elegendő bizonyításul, ha egybevetjük a pontos hadmérnöki ábrázolásokat (Turco vagy Leuckharden műveit) a látványosabb, de pontatlanabb madártávlati képekkel. A "mesterséges" nézőpont kétségtelenül tetemesen fokozta a hibalehetőséget. Effajta ábrázoláshoz olyan művészi felkészültség kellett, amellyel - készítményeik tanúsága szerint - a rajzolók sok esetben nem rendelkeztek. Valószínű, többnyire a helyszínre küldött rajzoló az általa látott képet vetette papírra, s azt már a rézmetsző alakította végleges, immár madártávlati perspektívájú alkotássá. A festői, hatásos elrendezésnek elsősorban a települések vagy várak belső épületei estek áldozatul, ezek valóságos arányait és helyzetét általában hiába keressük.

A XVIII. századi pesti látképek és alaprajzok között vannak mérnöki felvételek. Ezek látszólag egy csapásra megoldanák, milyen is volt tehát a várofsfal, amelynek védőműveiről csak annyit tudunk, hogy 100-150 m távolságra követték egymást. A XVIII. századi térképek viszont kataszteriek, s ezeknél a bástyák, kapuk aprólékos pontosságú ábrázolása nem volt szükséges. Tehát ezek megbízhatósága is kétes - a várofsfalak tekintetében. Egyébként sem lehet egyértelműen következtetni a XVIII. század közepi-végi állapotból a XV-XVI. századira.

Végül térjünk rá az írásos források elemzésére. Köztudott, hogy Pest (s vele együtt Buda és Óbuda) középkori levéltára megsemmisült (töredékei talán ismeretlen helyen lappanganak). Ami megmaradt, az olyan jellegű magánlevél, parancslevél vagy jogbiztosító irat, amely valamely más felet (személyeket vagy jogi személyt) is érintett, s annak levéltárában őrizték meg. A várofsfalak építése és átépítése, karbantartása, őriztetése meglehetősen nagy írásos anyagot hozott létre, bizonyítja ezt Pozsony példája, ahol a középkori levéltár megmaradt. A pesti levéltárban is bizonyára hasonló írások léteztek a megsemmisülés előtt. A fal építésének kezdete és befejezése bizonyára királyi levelek (oklevelek) kiadásával járt együtt, mint erre középkori városainknál számos példa van. Viszont hiába keressük abban a néhány levélben, melyet kereskedő polgárok váltottak ügyfeleikkel, a várofsfal említését. Először egy 1493-as oklevélben találunk adatot a falról, majd 1512-ben említik a Hatvani kaput, 1516-ban és 1522-ben a Bécsi kaput (későbbi Váci kaput).¹⁵

Ezt követően a XVIII. századi városi tanácsi jegyzőkönyvek és egyéb iratok azok, amelyek a várofsfallal foglalkoznak. Évtizedeken keresztül folyt akkor a vita a fenntartás és lebontás körül. Ennek kapcsán felmérések, térképek, leírások készültek a fal részleteiről, - valamennyi értékes adalék.¹⁶

Külön hely illeti meg az egykori utazók leírásait Pestről. Adataik értékelése nem könnyű. Minden esetben gondosan kell mérlegelni az utazás célját és az illető személy megfigyelésének objektív és szubjektív határait. Nem szabad azt sem felednünk, hogy az utazóknak többsége - a leírásból következőleg - egy-egy településen meglehetősen kevés időt töltött és csak felületesen tájékozódott, adatai egy részét hallomásból írta le jól-rosszul. Nagyságrendi és esztétikai értékeléseik kritikája talán a legnehezebb. Különösen bonyolult az elbeszélések valóságmagvának megállapítása ott, ahol nem áll megfelelő kontrollanyag rendelkezésünkre, mint pl. Szeged esetében, amelynél nehezen hihető, hogy egyetlen hosszú utcából állt 1433-ban, ahogy Bertrandon de la Brocquiere írja.¹⁷ Ugyanő nevéhez fűződik az első olyan leírás Pestről, amelyet összefüggésbe hoznak a városfalakkal. A leírás szerint francia mesterek "a Duna-partján, a palotával szemben, nagy tornyot építettek. A császárnak (=Zsigmond) szándékában volt a Dunán keresztül óriási láncot vonni, amely a folyamot elzárta volna... Megnéztem a tornyot, melyet mintegy három lándzsányi magasságra már felépítettek... Az egész építés abban maradt, mivel az első kőművesek elháltak, akik pedig életben maradtak, az építést nem tudták tovább folytatni..."¹⁸ Az tény, hogy a zárólánc elkészült, egy darabja ma is látható a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán. A torony valószínűleg megfigyelőhely lehetett s valószínűleg falába erősítették a lánc egyik végét. De a dunai rondellákhoz, vagy a városfalhoz aligha lehetett ennek köze.

Aeneas Sylvius Piccolomini 1444-ben falak nélküli városnak látta Pestet ("Necque muris cinctus, necque magnificis domibus...").¹⁹

Oláh Miklós Hungariájában (1536) már fallal körülvett városnak írja le Pestet, melyet a Duna egyik ága vesz körül és É valamint D felé hosszán csatlakoznak hozzá külvárosai.²⁰

A következő leírások már a török megszállás alatti állapotot írják le.

Sweiger Salamon szerint Budát és Pestet 63 hajón nyugvó hajóhid kötötte össze, fél óra volt szükséges az átkeléshez. Pest falai magasak, vastagok, kőből épültek. Jobbak mint Buda, Esztergom vagy Belgrád falai, mert azok erődítései erősen rongáltak. Pest körfalai körül egy órát ment. A falon belül rossz és csunya házakat látott.²¹ (1577).

Egy évtized múlva, 1587-ben Reinhold Lubenau, mint a császári követség tagja jutott el Pestre. Leírása szerint: "Pest városa... sok sarku vagy kerek tornyokkal ékes, szilárd fallal van körülvéve. Sokkal jobbak és szebbek a házai, mint Budának..."²²

A 15 éves háború Pestet is megviselte. Bocatius János kassai főbíró szerint: "Ó te szegény Pest! Inkább "pestis"-nek kellene téged neveznem!... Benn a város közepén sáncárkot huztak a törökök s vesszőfonadékkal és sárral falat készítettek..."²³

1660-ban Wallsdorf Keresztély látta Pest falait (a szárazföld felől erős fal, a víz felől sөvény palánk).²⁴

Evlia Cselebi török világotutazó 1660-64 közötti vándorlása során Pestre is eljutott és részletesen leírta: "Pest csak egyszerű fallal van kerítve, de ez nagyon erősen van építve. Mindössze öt iszkenderi bástyája van, ágyú a Dunára néző nagy bástyákon vannak. Ámde a Duna folyó partján levő bástyák némelyike között itt-ott tömésfal palánka is van. E várnak a szárazföld felőli oldala háromszögletű. Összesen tizenkét erős tornya van, minden toronyba öt-hat kolumburna és sáhi zárbugán ágyú van. A tornyok felső részei deszkazsindellyel fedett zászlós kupolák; egyik toronytól a másikig ötven lépés van, minden lörés két lépésnyi... Összesen hat kapuja van... A szárazföld felől a földből metszett sekély árka van, de ez nagyon széles, sőt a régi időben a Duna körítette, aminek a jelei most is láthatók. A száraz felől semmi magaslata nincs."²⁵

Ottendorff Henrik és Eduard Brown angol utazó csaknem Evliával egyidőben látta Pestet. Ők a következőt tartották érdemesnek lejegyezni: "...rossz fallal és egyes helyeken tornyokkal és félkörű bástyákkal van megerősítve..." Budával hatvan egynéhány hajón nyugvó hajóhid köti össze (1663).²⁶ "Pest városa. Négyzög alakban terül el a sík vidéken. Budáról nézve kellemes látványt nyújt városfalával és karcsu mecsettornyaival." (1669-70).²⁷

Végül Bél Mátyás leírásáról (1737) emlékezzünk meg. Szerinte kőfal veszi körül Pestet, a fal szilárd, de katonai jelentősége nincs, bár árka is megvan.²⁸

Nem véletlenül idéztük hosszasan, egymás után a leírásokat, - minden megjegyzés nélkül. Bizonyára az olvasó számára is szembetűnőek egyes ellentmondások. Így az, hogy háromszög, négyszög vagy valami más alaku volt-e Pest, hány tornya és hány kapuja volt, erődítményei hengeresek, négyszögűek vagy sokszögűek, fala mennyire erős stb. A leírásból következőleg legalaposabban Evlia és Schweiger Salamon szemlélte meg a falakat, E. Brown és Ottendorff Henrik csak Budáról látta Pestet. Evlia leírása ér a legtöbbet, de ellentmondások, pontatlanságok vannak benne.

II.

A forráselemzés után megkíséreljük a pesti városfal történetének összefoglalását, egyúttal az eddigi történeti irodalom kritikai áttekintését is adva.

Pest mai területének magyar betelepítésekor itt találták a római castrum maradványait, de ezt nem használták erődítésnek s a X. században izmaeliták sem költöztek beléjük, azért sem, mert a XIII. században voltak a városnak mohamedán lakói, de a X. században - hiteles források ilyen nem állítanak.²⁹

Elképzelhető, hogy a XI-XII. századi Pestnek volt valamiféle erődítése, mint Pozsonynak és Székesfehérvárnak, de ezt a feltevést legfeljebb analógiák támogathatják, ami a bizonyításhoz kevés.³⁰

Jelen pillanatban annyi bizonyos, hogy a tatárjárás előtt jelentős, gazdag, jórészt németek lakta várost a XIII. század első felében épült fal vette körül, amelynek hosszú szakaszait tárta fel dr. Irásné Melis Katalin.³¹ Ez a fal ugyanugy széles félkörben vette körül a várost, mint a későközépkori, csak íve volt kisebb, a Városház utca vonalán haladt, ki a Ferenciek terére, majd tovább a Károlyi utcán és a Reáltanoda utcánál fordulhatott az Irányi utcán haladva tovább a Dunáig. E városfal által körbefogott terület 23 ha. Természetesen a városfal vonalának jelentős részeit nem ismerjük, így ez csak megközelítő pontosságú adat. Mindenesetre érdemes összevetni Buda és Pozsony középkori magjával (előbbi 28 ha, utóbbi 22 ha). Esztergom területét nem ismerjük (Horváth István rekonstrukciós térképe publikálás alatt áll), de - amennyire szemmértékkel meg lehet állapítani, nagyságrendileg ebbe a csoportba tartozott. Sopron ezeknél lényegesen kisebb területű volt, a római eredetű falakon belüli rész 9 ha, Székesfehérvár belvárosa - a XVI. századi térképek alapján szerkesztett térképről számolva - mindössze 17,4 ha volt.³²

A XIII. századi városfal előkerülése az eddigi elméleteket tökéletesen megcáfolta,³³ s más megvilágításba helyezte az 1241-es eseményeket is.

Pestnek a tatár előörsök megjelenésekor álltak a falai, ezért nem olvashatunk arról, hogy a városba becsaptak volna a tatárok, csak a környező védtelen településeket pusztították. A falak közül csapott ki rájuk Ugrin érsek, majd nagyobb szerencsével Babenbergi Frigyes. A falon belül a királynak palotája volt, s nem vára. Ebben ostromolták meg Kötöny kun királyt a felizgatott tömegek (az ostrom leírása szerint sem lehetett ez különösebben megerősített épület).

Mikor Kálmán herceg és kísérete megérkezett a csatából, akkor tudták meg a pestiek, hogy a harc elveszett s minden pillanatban számíthatnak a tatárokra. Spalatói Tamás krónikája szerint ekkor "popularium turba... ceperunt locum munire, vallum effodere, componere aggerem, vimineas crates circumspectare et inaniter omnia preparare. Sed antequam ad medium operis processissent principium, ecce repertini adsunt Tartari..."³⁴ A tatárok három napig ostromolták a falakat, majd egyetlen rohammal betörték. Aki tudott, a domkos kolostorba menekült. Az erős köépületet úgy foglalták el a tatárok, hogy felgyújtották, s a benne levők megégték, vagy megölték őket.³⁵

Hasonlóképpen foglalták el a tatárok később Esztergomot is, amelynek lakossága Rogorius szerint, a pestiekhez hasonlóan "interim se cum fossatis, muris et turribus ligneis fortissime munierant".³⁶ A tatárok a fatornyokat lerombolták, a faházakat felgyújtották, a kőpalotákat egymás után megostromolták, csak a fellegvárral nem bírtak.³⁷

A két leírást azért állítottuk egymás mellé, mert a védekezés módjában igen sok a hasonlóság. Eddig a történeti irodalom úgy értékelte e forrásokat, hogy a tatárokjöttére kezdtek mindkét helyet erősíteni. Pest esetében a mai kiskörut vonalát erősítették volna meg a Dunaág mentén s a domonkos kolostorban állítólag 10 000 ember védekezett volna.³⁸

Logikailag sem fogadható ez így el, eltekintve az ismert tényektől. Egyrészt a súlyosan sebesült herceg (Kálmán) éppen hogy megmenekült a tatárok elől, s a pestieknek egészen minimális idejük (napok, legfeljebb egy- másfél hét) maradhatott arra, hogy erődítményt építsenek. Tehát, ha addig semmiféle erődítmény nem volt, aligha vállalkozott rá az oda-szorult, szervezetlen és valószínűleg pánikba esett embertömeg arra, hogy ellenálljon, erődítményt építsen, noha lett volna idejük menekülésre, hiszen elég lett volna átkelni a tulsó partra! Ennyi idő alatt pedig több mint 2 km-es vonalat megerősíteni képtelen vállalkozás lett volna. Esztergomnál is és Pestnél is a meglévő városfalat kellett csak megerősíteni, védhető állapotba helyezni, s e falak kőfalak voltak, valószínűleg bizonyos fa részekkel. A domonkos kolostorba sem férhetett 10 000 ember, annyian összesen sem lehettek, az ostrom idején. Az viszont, hogy mikor minden veszve volt, a domonkosokhoz menekülhettek, azt mutatja, hogy a kolostor a városfalon ugyan kívül, de közvetlenül mellette állhatott, legalábbis volt valami összeköttetés a fal és a kolostor között, különben nem menekülhettek volna ide.

1241-42 a magyarországi városfejlődés talán letragikusabb időszaka. Ekkor ugyanis Székesfehérvár kivételével - tudomásunk szerint - a középkori Magyarország valamennyi számottevő városa elpusztult, lakossága megsemmisült (ehhez képest a török háborúk pusztítása is eltörpül.) A magyarországi városok addig is fáziskésésben voltak a nyugatiakhoz képest, s ezután ez a távolság tovább nőtt.

A tatárjárás után - úgy tűnik - igen hamar regenerálódott az ország. A tények ismeretében valóságos "magyar csodáról" írhatunk. A városfejlődés terén szinte mindent előlről kellett kezdeni. Okulva a tatárjárás pusztításából, igyekeztek a városi településeket minél védettebb helyre költöztetni. Így telepítették a pesti polgárokat a Pesti Új-hegyre, a mai Várhegyre, melyet védhetőbbnek vélték, de emellett a régi Pest is benépesült, ám hosszú ideig csak Buda külvárosa volt.³⁹ Az esztergomi polgárságot is felköltöztette a király 1249-ben a várba, majd az érsek és a polgárság összeférhetlensége miatt eredeti helyükre költöztették őket vissza 1256-ban. Székesfehérvárot 1250-ben, Győrben 1271-bentörtént telepítés a várba, a soproniakat 1283-ban IV. László király rótta meg azért, hogy kiköltöztek a várból.⁴⁰

Pesten sem régészeti, sem történeti adatunk nincs arra, hogy a városfalat kijavítva használták volna. Legjobb tudomásunk szerint a gazdag város hosszú ideig csak árnyéka volt egykori önmagának, valószínűleg az új település kiterjedtségben csak évtizedek múlva közelítette meg a régi határokat. A XV. század elejére erősödött meg Pest és emelkedett az ország városai között az első helyek egyikére, - egyelőre csak gazdaságilag, jogilag nem. Úgy tűnik, a XV. század közepéig Pest nyílt város volt. Ezt igazolja Aeneas Sylvius Piccolomini idézett leírása is.

Mig Pest fal nélkül maradt addig szerte az országban sorra vették körül a város jellegű településeket fallal, vagy a polgárok kérésére, vagy királyi parancsra. Károly Róbert uralkodásának vége felé kezdődött meg a folyamat és I. Lajos uralkodása idején teljesedett ki. 1331-ben a barsiakat kötelezte fal építésére a király, a köszegieket azért mentették fel az adófizetés alól, hogy a várost fallal vegyék körül. Az 1351:6. tc. szerint a fallal körülvett városoknak kilencedet sem kellett fizetniük.⁴¹ 1370-ben Eperjest, 1372-ben Szokolcát kötelezte a király városfal építésére. Bártfa már 1370-ben fallal körülvett város volt.⁴²

A városok erősítésének következő szakaszát Zsigmond király uralkodásának második fele jelenti. Ekkor a huszita és a török betörések készítetik arra a királyt (és a városokat is), hogy a falak építését meggyorsítsák. Zsigmond 2. dekrétuma szerint az ország előkelőinek és a városok képviselőinek meghallgatásával a következő törvényt hozták: 3. §. "...quasdam civitates, murorum ambitu cingendas..." és ezt azzal indokolták, hogy pogány betörések és egyéb pusztítások oka (4. §.) "solummodo ob muratarum civitatum, seu aliarum munitio[n]um carentiam et defectum... homines... loca fortia non haberent..."⁴³

Budának már korábban megépült egyes külvárosait övező fala, amely a belső várostól a Széna tériig húzódott (itt egy része ma is látható), majd a Mártírok utja mentén húzódott a Dunáig. D-en a Várkert kioszknál is fal zárta le a területet.⁴⁴ Így Buda város fallal körülvett területe a hegyen lévő 28 ha-os részt is beleszámítva 111 ha-ra nőtt. Ez azt jelentette, hogy Buda nemcsak lakóinak számát, hanem területét tekintve is az ország első városa volt. Kiterjedés dolgában csak Sopron vetekedhetett vele (106 ha), a külső városfalak határolta területet tekintve. Az Ofner Stadtrecht, Buda város XV. század eleji jogkönyve a falak őrzését is szabályozta. Minden városnegyedek külön őriztek, a kapukat, tornyokat valószínűleg a céhek védték (erre utalna a Halászbástya neve is). Az örökös ill. végrendelet nélkül elhaltak vagyonából a városra háramlott javakat a falak javítására fordították (205. sz.).⁴⁵ A polgárok mellett fogadott zsoldosokkal is őriztették a várost. A városi védelmi kiadásokra az épen megmaradt felvidéki városok (Bártfa, Eperjes, Pozsony stb.) levéltárai értékes adatokat tartalmaznak.

A XV. század elején kezdik meg Kolozsvár erősítését, Kissebenét, Zsolnát stb.⁴⁶

Igy alakult ki fokozatosan az a gyakorlat, hogy szabad királyi város csak az lehet, amelyet kőfalak vesznek körül. Ezt kodifikálta a magyar középkor legjelentősebb jogi alkotásában Werbőczy István: "Est autem civitas, domorum et vicorum pluralitas, moeniis, et praesidiis circumcincta necessariis, ad bene, honesteque vivendum privilegiata."⁴⁷

A pesti városfal építési időpontjának meghatározásánál azonban mégsem könnyű a helyzetünk. A gyakorlat szerint ugyanis a szabad királyi városi címet csak fallal körülvett város kapta meg, de ez kétféle képpen történhetett. Vagy a már felépült falakról szóló jelentés után kapták meg a kiváltságlevelet, vagy előbb készült a kiváltságlevél s utólag kötelezték őket fal építésére (esetleg megkezdett, de abbamaradt építés folytatására). Pest a XV. század második felében két lépcsős fejlődéssel vonta ki magát Buda gyámsága alól. 1443-57 között elérték hattagu, 1478-79 között a tizenkét tagu városi tanács választásának jogát, s ettől kezdve mint az ország második városát említik.⁴⁸

A már említett 1493-as adat és a hattagu tanács állítása közötti időre tehetjük Pest város falának megépülését. Természetesen ezt a viszonylag tág időszakaszt jó lenne szűkíteni. A kb. 2 km hosszú kőfal, kapukkal (3 kapu), tornyokkal (bástyákkal) kőbányai kőből épült, s az építési folyamat bizonyára legalább egy-két évtizedet igénybe vett. Logikai uton természetesen lehetne az általunk megadott közel fél évszázados időhatárt szűkíteni, de bármiféle tetszetős elméletet is állítunk fel, közvetlenül nem áll módunkban bizonyítani. Az eddigi szakirodalom ugyan egységesen már 1471-ben elkészültnek tekintette a városfalat, de - bármilyen sajnálatos - ez csak "csinált" adat, a valóságban semmi alapja sincs.⁴⁹

Pest területe mindenesetre a középkor végi városfallal 55 ha-ra nőtt az addigi 23 ha-ról, területe így is csak fele Budáénak. K-i része - erre mutat az idézett 1512-es adat a falakon belüli vásártérről - nem volt beépítve (a középkor végén hazánk egyik legnagyobb állatvására volt Pesten). Pest ezzel a közepes területű városok közé sorolható. (Igaz, kiterjedt külvárosai voltak, mint Oláh Miklós is írta).

A pesti városfal mint erősítő első formájában meglehetősen homályosan áll előttünk. Voltaképpen csak nyomvonala és a falak pártázatának alakja ismert. A pártázatok tökéletesen egyeznek a kolozsvári fallal, melynek egy szakasza a Szabók bástyája (Bethlen bástya) mellett épen megmaradt. Tanulmányunk I. részében már a falat leirtuk, így erre nem térünk ki újra. Van viszont egy fontos kérdés, hogy a tornyok-bástyák milyenek lehetnek. Erős ugyanis a gyanunk, hogy a török kori és XVIII. századi metszeteken, térképeken látható bástyák-tornyok nem (ill. nem mind) XV. századiak.

Ha megnézzük a még épen álló középkori városfalakat más városokban vagy ahol nem áll, régi térképeket, metszeteket, a pestinél sokkal gyengébb középkori falakat találunk. Nagyszebennek magas négyszögű tornyai voltak a középkorban, Selmecebányának már ágyu-tornyai is, ugyanígy Besztercebányának. Podolinnak és Pozsonynak félkörös tornyai voltak, Eperjesnek és Kissebennek is, Bártfán patkó alakú tornyokat találunk, Lőcsén és Késmárkon négyszögeleteseket. Nagyszombat kis négyszögeletes toronyszerű kiugrásai a téglafal síkjából egészen kezdetlegesnek tűnnek. A kapuk többsége négyszögű kaputorony, amely félszélességben kiugrik a falból. Trencsénben, Bártfán és Késmárkon valamint Pécsen a várat és a várost összekötő falszakasznál találunk barbakános kapumegoldást. De ezek a barbaká-

nek nyaktaggal kapcsolódnak a városfal vonulatához és jóval kisebbek, mint a pesti kapuk előtt állók. Mindezeket megfontolva valószínűnek tartjuk - s ez csak régészeti módszerekkel igazolható, vagy vehető el -, hogy a pesti városfal első formájában vegyesen tartalmazott négyszögű és kerek tornyokat (bástyákat), a kaputornyok négyszögűek voltak, elővédmű nélkül. Az egész várost vízesárok vette körül.

Ha későn is, így Pest is bekapcsolódott az erősített városok hálózatába. Számításaink szerint 1526 előtt a Dunántulon 10, az Alföldön 2-3, Erdélyben 10 fallal körülvett város volt, a Felvidéken pedig legalább ugyanannyi, mint az összes többi területen együttvéve. Összeségében a középkori Magyarország fallal körülvett települései számát legalább félszázrathetjük. De elképzelhető, hogy ez a szám nagyobb volt, mert sok későbbi forrásból erősítettnek tudott település erősítőményei építési idejéről nincs adatunk, s elképzelhető, hogy ezek is koraiak. A fallal körülvett települések nem egységes jogállásúak voltak, nem volt valamennyi szabad királyi város, volt érseki- püspöki székhely és földesuri város is köztük.⁵⁰

A pesti városfal első átépítésére, erősítésére 1526-1541 között kerülhetett sor. A szakirodalom az építések időpontjait összegyűjtötte, azonban abban nem egységes, hogy mit és mennyiben változtattak a korábbi falakon. Florio Banfi szerint 1540-ben Mario Speciecasa olasz hadiépítész négyszögű bástyát és az É-i részen belső palánkot épített a török ellen.⁵¹ Ezt már 1936-ban megcáfolták.⁵² Az É-i külön erősítőmény minden valószínűség szerint a szövetséges felszabadító csapatok műve 1686-ban.

Az 1538-as váradi béke titkos pontja szerint Ferdinánd és János király megegyezett, hogy a török ellen együtt védik Budát, Pestet s a Gellérthegyen is erődöt építenek. 1538-ban valóban megkezdődött Pest erősítéseinek bizonyos átépítése, restaurálása.⁵³

Elképzelhető, hogy a dunaparti palánk első formájában ekkor épült ki, de nagyobb átalakításokat aligha végezhettek. Ekkor már a négyszögletes ún. ólasz jellegű bástyákat kezdték építeni, de ilyet Pesten nem találunk, pedig ha nagyobb építések lettek volna, akkor bizonyára lenne, mint ahogy a budai városmag Erdélyi-bástyája is ekkor épült.

János király és Ferdinánd megegyezése - mint ismeretes - nem volt hosszú életű. 1540. nov. 10-én Fels Lénárd, Ferdinánd hadvezére elfoglalta Pestet. 1541 tavaszán György barát seregei megkísérelték visszafoglalását, de Roggendorf csapatai közeledtére április végén abbahagyták az ostromot. Mikor viszont Buda alól a török-magyar seregek elűzték Roggendorft, akkor Pestről is kivonultak a német csapatok.⁵⁴

1541-ben Budával együtt Pest is török kézre került. 1542-ben megkísérelték visszavételét. Ágyukkal 70-80 m szélességben lerontották a falat, az okt. 4-i rohamban három bástyát is elfoglaltak, de a törökök mögötte új töltést építettek közben s azzal nem boldogultak okt. 5-én. Okt. 8-án a német-magyar hadsereg dolgavégezetlenül vonult el.⁵⁵ A török kor másfél évszázada alatt 1602-ben, majd a következő két évben, végül 1684-ben és 1686-ban ostromolták.⁵⁶

A török kori Pest falainak képét az ábrázolások alapján igyekeztek megrajzolni a történetírók, azt állítva, hogy a török a falakhoz nem épített hozzá semmit, csak karbantartó munkát végzett.⁵⁷

Ennek ellenkezőjére közvetlen adatunk nincs. De a XV. századi falról kifejtett nézetünk logikai következménye, hogy a XVIII. században látható erősítőményeknek 1526 után kellett épülniök. Az előzőekből kiderült, hogy 1541 előtt sem épülhettek a hatalmas rondellák a kapu elé és más nagyobb körbástyák, mert sem idő, sem pénz nem volt rá, de formájukat tekintve ilyenek akkor már nem épülhettek. Tehát, a felsoroltak csak későbbiek lehetnek. Az 1684/86-os metszetekből kiderül, sőt a 15 éves háború idején készült ábrázolások is azt erősítik meg, hogy 1541-1686 között épülhetett a városfal erősítőményeinek jelentős része. Még tovább is szűkíthetjük ezt az időhatárt, 1541-98. közé. A XVII. században aligha számolhatunk nagyobb építésekkel, míg az 1542-es ostrom tanulságai után annál inkább. Bár elképzelhető, hogy 1604 után is újra építésekbe fogtak.

Mindez azonban hogyan képzelhető el, hiszen egyik fő érvelésünk a nagyobb 1541 előtti építésekkel szemben formai volt, az, hogy kerek bástyák, rondellák akkor már nem épülhet-

tek, s akkor most hogy állíthatjuk, hogy később igen. A magyarázat egyszerű. Az olasz építészek négyszög alakú bástyákat építettek már 1541 előtt, a törökök viszont nem, hanem többnyire kerek, vagy sokszögű védőműveket. Bizonyítják ezt a budai vár és városfal bástyái, tornyai (Karakas pasa tornya, a fehérvári megnagyobbított rondella, a Savanyu leves tornya, Veli bej tornya, Sziavus pasa tornya, Murád pasa tornya, - valamennyi rondella - s az Esztergomi bástya). Ezek jórészt a XVII. század első felében épültek. A vizivárosban a Kakas kapu mellé épült a monumentális Kakas-kapu bástya (rondella) az 1602-es ostrom után, Pigafetta leírása szerint.⁵⁸

Elképzelhető, hogy a pesti erődítmények közül is több ugyanebben az időben épült, de az 1542-es ostrom súlyos rombolásai alapján bizvást feltételezhetőek ez után is nagyobb építkezések. A vizirondellák közül is elképzelhető, hogy egyik-másik török építmény, sőt lehet, hogy mind a három. A kapuk előtti rondellák feltétlenül török építésnek látszanak, mert ilyen kapuerődítményeket magyarok nem építettek. Elképzelhető, hogy a városfal eredetileg jórészt szögletes vagy kis kerek tornyait a törökök cserélték fel vaskos rondellákkal. A török kor végére minden valószínűség szerint a következő bástyák tagolták a falat:

1. Dunai északi nagy rondella
2. Dunai északi kis rondella
3. Váci kapu (először talán sövényből készült, majd kőbe épített rondellával)
4. Északi saroktorony (négyszögletes)
5. Északkeleti 1. rondella
6. Északkeleti 2. rondella
7. Hatvani kapu, rondellával
8. Délkeleti 1. rondella
9. Délkeleti 2. rondella
10. Kecskeméti kapu rondellával
11. Déli rondella
12. Dunai déli rondella.

A szakirodalom egységes abban s a korabeli utleirók is utalnak részben rá, hogy a pesti városfal gyenge volt. Pest területe már a XVI. században is, de a XVII. századi nagyobb teljesítményű ágyukkal méginkább jól lőhető volt a budai várból. Akié Buda, előbb-utóbb Pest ura is lesz, fordítva viszont egyáltalán nem igaz: Pest Budával szemben csak rövid ideig tartható. A pesti fal gyengeségét nem elsősorban az elavult erődítési formák jelentették, hanem az, hogy egyetlen védőövből állt, előművei nem voltak. A XVI-XVII. századi ostromok azt bizonyították, hogy még korszerűen épült ujjalás bástyás vár is (Győr) előművek nélkül csak viszonylag rövid ideig védhető. Buda erősségét éppen a hegyoldalak és a többszörös falgyűrű jelentette, valamint a védőművek nagy tűzereje. Evlia leírását elfogadva a pesti védőművek tűzereje sem lebecsülhető, de önmagában nem volt ez elég, nem véletlenül adták fel 1684-ben és 1686-ban is Pestet a törökök.

A XVI-XVII. században az erődített települések száma jelentősen megnőtt (93. ábra.) számuk - jelenlegi adataink szerint közel száz volt, de a valóságban meghaladhatta a százat. Ez a jelentős többlet a néhány évtizeddel korábbival szemben onnan adódott, hogy a várak melletti településeket megerősítették, s így mintegy elővárak és huszárvárak lettek.⁵⁹

Buda és Pest visszafoglalása (1686) után Pest városfalai viszonylag épek voltak, rendbehozásuk után nem játszottak komolyabb katonai szerepet, kivéve a Rákóczi-szabadságharcot. A falakat csak az 1780-as években kezdték el bontani, addig a többi magyarországi város is - jórészt királyi utasításra - szigorúan vigyázott a falak épségére.⁶⁰

A XVIII. század végétől kezdve Pesten és más városainkban is sorra kezdték bontani, vagy beépíteni a városfalakat, mert akadályozták a szűk kapuk a közlekedést, a falak pedig azt, hogy a külvárosi utcák törés nélkül folytatódjanak a belső központ felé. A síkságon így többnyire eltűntek a városfalak. Pest ebből a szempontból szerencsés, mert a fal vonulatának nagyobb része megmaradt, mint telekhatár és tűzfal, csak néhány utcával törték át és a kapukat bontották le.⁶¹ Buda belső városának falai azért maradtak meg, mert a hegy felső részének szélén álló falak bontásának nem volt értelme, hiszen a meredeken nem nyithattak utcákat. Csak a szűk kapukat bontották le.

Ennyi az, amit jelen pillanatban tudunk a pesti városfal történetéről. Többet elsősorban a török kor írásos emlékeinek (részben török kútfók) további kutatásától remélhetünk, de még ennél is lényegesebb a tervszerű régészeti kutatás. Immár több évtized régészeti munkája bebizonyította, hogy apró leletmentésekkel közműárkokban nem lehet a pesti városfal építésének idejét meghatározni. Nagyobb felületek ásatása szükséges minél előbb. A pesti városfal építési kronológiájának meghatározása a várostörténet (topográfia) szempontjából igen jelentős lenne. A pesti városfal kutatásának elégtelensége ráirányítja a figyelmet a többi városra. A soproni, pécsi és kőszegi kutatásokat, az esztergomi kisebb kutatásokat remélhetőleg hasonló nagyszabású program kidolgozása követi, mint ami korai vármegyeközpontjainknál megindult.

(Ábrák: 93-94)

JEGYZETEK

1. Rómer Flóris: A régi Pest. Bp. 1872. 75. sk.
2. Gárdonyi Albert: A pesti városhatár. Historia. Pest-budai emléklapok, 1929. 4-5. sz. 1-8.
3. Uő.: Városaink erődjellegének kialakulása. Hadtörténelmi Közlemények 1941. 1-21.
4. Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átdolgozta Wellmann Imre. Bp. 1936.; Fekete Lajos: Budapest a török korban. Budapest története III. Bp. 1944.; Banfi Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. Tanulmányok Budapest Multjából (továbbiakban TBM) V. 1936. 102-31. stb.
5. Budapest története I-III. Bp. 1973-1975. (továbbiakban Bptört. I-III.)
6. Elmaradt a nemzetközi várostörténeti irodalommal való összehasonlítás is, - a városhatár tekintetében.
7. A magyarországi városhatár történetének kutatása még a kezdeteknél tart, ezért építészettörténeti összehasonlító anyaggal alig rendelkezünk. Messze vagyunk még attól, hogy a középkori Magyarország fallal körülvett városait a fal építésének megfelelő kronológiai sorba állíthassuk. (1. ábra) A szakirodalomban idézett évszámok általában nem az erődítések építésének kezdetére és végére vonatkoznak, hanem valamely közbeeső fázisra. De a városok többségénél semmiféle meghatározott időpontot sem tartalmaz a szakirodalom.
8. Rómer Flóris i. m.; Salamon Ferenc: Budapest története. II. Bp. 1885. 581. sk.; F. Tóth Rózsa: A régi pesti városhatár, a Hatvani kapu és rondellája. Budapest 1966. 4. 20-22. stb.
9. Károlyi i. m., Fekete i. m., Gárdonyi i. m., Bptört. III. stb.
10. Rózsa György: Budapest régi látképei. (1493-1800.). Bp. 1963.
11. Bptört. I. 258-260.
12. uo. 258. sk.
13. Bptört. III. 239. kép. (Kérdés, mennyire hiteles ez az ábrázolás a már korábban lebontott kapuról és falszakasról).
14. A metszetek lelőhelyét nem adjuk meg, Rózsa György i. m. és Károlyi i. m. volt e tekintetben forrásunk és a Bptört. I-III. A történeti adatok közül csak azokat jegyzeteljük, amelyek a Bptört. -ben nincsenek meg.
15. 1493: "extra murum civitatis in platea parva iuxta sepulturam Turcorum" (Dl. 46.241); 1512: "forum ... pecorum... in civitate Pesthiensi prope scilicet portam Hathwan kapu celebrari solitum fuerit... ad alium locum ad Campum Rakos..." (Protocollum Budense p. 145 (fotómásolat a BTM-ban, közölte Kubinyi András, Bptört. II. 13. ill. 41.); "Beech kapu" 1516. (Dl. 71.146), 1522 (Protocollum Budense pp. 609-610). Az adatkért Kubinyi Andrásnak mondunk köszönetet.
16. A XVIII. századi iratok tartalmi összefoglalását adja Gárdonyi Albert: A pesti városhatár...
17. Haraszti Sándor-Pethő Tibor: Utikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963. 56.
18. Uo. 58.
19. Banfi Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. TBM V. 1936. 120.
20. Nicolaus Olahus: Hungaria - Athila. Ed. C. Eperjessy - L. Juhász. Bp. 1938. 17. ("manibus in latum orbem circumductis Danubio utrinque compacta").
21. Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. I. Bp. 1890. 134-135.
22. Haraszti-Pethő i. m. 90.

23. Sinkovics István: Történeti szöveggyűjtemény. II/2. 1526-1790. Bp. 1968. 336.
24. Némethy i. m. 137.
25. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp. 1904. 258.
26. Ottendorff Henrik utleírása (Hermann Egyed: Budáról Belgrádba 1663. Pécs, 1943. 37.) Ottendorff mellékelt alaprajza Pestről (uo. 35.) téglalap alaku erődítményt mutat, Buda alaprajza is csaknem ennyire pontatlan.
27. Haraszti-Pethó i. m. 142.
28. Gárdonyi Albert: A pest városfal... 2.
29. Anonymus a XIII. század eleji állapotot vetítette vissza a X. századba, Taksonynak tulajdonítva a mohamedán telepítést. (Bptört. I. 258. sk.).
30. Marosi Endre kutatásai szerint - A várharc és várépítés kezdetei a magyar hadtörténetben (X-XI. század), doktori disszertáció 1972. - több kőerődítményünk volt a XI. században, mint az eddigi szakirodalom feltételezte. Székesfehérvár például a Székesfehérvár évszázadai I. 42-43. (Székesfehérvár, 1967). szerint - rekonstrukciós rajz - a XI. században ovális földsáncsal övezett település, házcsoportokkal, égő jelzőtüzekkel. Ezt a megejtően hangulatos képet sem történeti, sem régészeti adatok nem igazolják, sőt ellenkezőleg. Székesfehérvár védőműveinek jellegére utal a Képes Krónika, amelynek ez a része az 1066 körül befejezett ósgeszta szószerinti másolata: "Hungari... occupantes campanilia et turres civitatis et seratis ianuis illum excluderunt..." (Scriptores rerum Hungaricarum I. 339. Hasonló Kézainál uo. I. 178.). Az adatot idézi és elemzi Marosi Endre i. m.
31. Részletes leírását lásd e. kötet pesti középkori régészeti tanulmányában.
32. A területszámításokat Héjjas Pál geodéta végezte, munkájáért ezton is köszönetünket fejezzük ki.
33. Rómer Flóris: A régi Pest. Bp. 1873. mellékelt térkép. A falak irányára lényegében helyesen következtetett, de a városfalat római eredetűnek tartotta, nem ismerve Contra Aquincum fekvését. Károlyi Árpád i. m. 141. egészen hamis nyomon járt, amikor az 1686-os metszeten látható ÉNy-i háromszög alaku sarokerődítést a régi pesti belső várnak vélte, ugyanis az a valóságban a Budát ostromló csapatok által épült erődítmény volt, onnan ellenőrizhették a budai várbeli csapatmozgásokat.
34. Thomas Spalatensis archidiaconus. Gombos F. Albin: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Tom. III. Bp. 1938. 2237.
35. Uo. 2238.
36. Rogierus Carmen Miserabile. SRH II. 1938. 584-85.
37. Uo. i. h.
38. Bptört. I. 288.
39. Bptört. I. 308. A XIII. századi Pest rekonstrukciós alaprajza (uo. 309.) aligha elfogadható, mert a városközpont helyére és az utcák irányára semmiféle bizonyító adat nincs.
40. A tatárjárás utáni városfejlődésre lásd Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. TBM XIV. 1961. 17-108. Erődítések vonatkozásában v. ö. Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955. 241. Német városok tekintetében: Carl Haase: Die mittelalterliche Stadt als Festung. Die Stadt des Mittelalters I. Darmstadt, 1969. 377-407.; Hans Planitz: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Graz-Köln, 1954. 229-249.; Edith Ennen: Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1972. passim.
41. Gárdonyi Albert: Városaink... 6. helyesen következteti ebből, hogy számos ilyen fallal körülvett városnak kellett lennie, különben a törvénynek nincs különösebb értelmbe.

42. Uő. i.h. és Gerő i.m. 242. Kassa már 1312-ben, az Amadéfiak ostroma idején fallal körülvett város (SRH I. 488.).
43. Corpus Juris Hungarici 1000-1526. Bp. 1899. 210: (1405)
44. Először 1391-ben említik a külváros falát, majd kapuival (Szentpéteri kapu, Taschentali kapu, Tótfalusi kapu) több oklevélben találkozunk (adatok Kubinyi András: Die Anfänge Ofens. Berlin, 1972. 63.).
45. Das Ofner Stadtrecht. Hrsg. von Karl Mollay. Bp. 1959. V. ö. Davori RelkovicNéda: Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht). Bp. 1905. 137-175.
46. Gárdonyi: Városaink... 6.
47. Werbóczy Hármaskönyve Partis III. Tit. 8. §. 1.
48. Kubinyi András, Bptört. II. 164. Ő hívta fel a figyelmünket a sz.kir. városi jog és a városfal építés szoros összefüggéseire és e kapcsolat különféle variánsaira. Németországi viszonylatban előfordul, hogy előbb a kő kaputornyokat építik meg és a tornyok között csak palánkfal készül az első fázisban, s csak később kőfal. Jogilag teljes értékű a minden részében kőből épült fal. Ezt a folyamatot a német városi pecséteken is nyomon lehet követni (H. Planitz i.m. 234-36. vö. Kubinyi András: Buda város pecsét-használatának kialakulása. TBM XIV. 1961. 116.).
49. Rómer i.m. szerint 1471-ben álltak Pest falai, alatta verte vissza Mátyás a lengyel támadást. Elfogadja ezt Salamon i.m., Gárdonyi és Gerő László: Magyar várak. Bp. 1968. 222. Ősforrás: Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. IV. Pesten, 1854. 260-261. (Bonfinire, Dlugossra hivatkozik, azt állítva, hogy Mátyás Kázmér lengyel herceget Pest alatt várta). Bonfini Rerum Ungaricarum Pestet nem említi, Dlugoss sem (idézi St. Katona: Historia critica... Tom. VIII. Colotzae, 1792. 500-501.) A valóságban Kázmér Hatvan alatt állt és várt, ezzel szemben Mátyás pedig Budán, és zseniális politikával elérte, hogy hadmozdulatok nélkül visszatérjen Kázmér, mivel alig néhányan csatlakoztak hozzá. Mátyás mindössze az esztergomi várat - s benne Vitéz Jánost - őriztette. Ebben a helyzetben Pest szóba sem került a krónikák és egyéb források szerint.
50. A közép- és törökkori fallal körülvett településeket lásd az 1. képen.
51. Banfi Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. TBM V. 1936. 120.
52. Károlyi i.m. 141.
53. Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526-1541). TBM IX. 1941. 48-49.
54. Uő. 51-74. és Bptört. II. 228-229.
55. Fekete Lajos - Nagy Lajos Bptört. II. 337.
56. Uők. uo. 338-339. 342. 423-426. Pest őrsége általában 1 000-1 500 fő (uo. 389.).
57. Károlyi i.m. passim. Fekete L. - Nagy L. i.m. 358-59.
58. Gerő Győző: Buda török műemlékei. Bp. 1957. passim. Pogány Frigyes sz.: Budapest műemlékei II. Bp. 1962. 246. A két északi nagy vizirondella azért is elképzelhető, hogy török építés és nagyságukkal azért emelkedtek ki a többi közül, mert az igen fontos hajóhidat védték.
59. A török kori erődített telepekre lásd. Csorba Csaba: Település és erődítettség az Alföldön a török korban. Bajomi Krónika. Biharnagybajom, 1973. 56-64.
60. Gárdonyi Albert: Városaink... 12. sk.
61. A városfalak XVIII. századi történetét röviden összefoglalta - országos kitekintéssel - Gárdonyi Albert uo. ill. Uő. A pesti városfal... (vö. Nagy Lajos Bptört. III. 49. sk.). Tanulságos összehasonlítani a fallal körülvett városok területét (XVI-XVIII. századi állapot) nagyságrendben.

1. Buda 111 ha (a fallal körülvevett Vizivárossal)
2. Sopron 106 ha (a külső városfal határolta terület)
3. Pozsony 97 ha (a külső városfalak határolta terület)
4. Pécs 67,5 ha
5. Pest 55 ha
6. Kolozsvár 51 ha
7. Kassa 50 ha
8. Lőcse 44 ha
9. Eger 40,5 ha
10. Pápa 38,5 ha
11. Vác 31,1 ha
12. Győr 31 ha
13. Magyaróvár 18,6 ha
14. Székesfehérvár 17,4 ha (a külvárosok nélkül!)
15. Körmend 14,6 ha
16. Sárospatak 7 ha
17. Kőszeg 5 ha

Érdeemes előbbiekkal összevetni néhány vár területét:

Szeged 5,4 ha - Pápa 4,8 ha - Pécs 3,1 ha - Veszprém 2,9 ha - Vác 2,8 ha - Sárvár 1,9 ha - Óvár 1,5 ha - Kőszeg 0,6 ha - Körmend 0,2 ha.

Előbbi adatok beszédes bizonyítékai annak, hogy noha a várak és városok erődítési formái igen hasonlóak, mégsem lehet olyan egyenlőségjelet tenni közéjük, mint az eddigi kutatás tette. Hiszen felépíteni és védeni is egészen más egy 40-100 ha-os építményt, mint egy 2-5 ha-ost (egyéb különbségeket nem is említve.)

A városok területe kiszámítása jól használható lenne népesség összehasonlításokhoz. A nyugati szakirodalom ugyanis kidolgozott egy hektáronkénti szorzószámot (alsó és felső becstült értékre), így sok olyan településre nyerhetünk népességadatokat, amelyre másnemű forrásunk nincs. Erre a lehetőségre Kubinyi András hívta fel a figyelmemet, amit ezuton is köszönök. (Az így készült népességstatisztika közlésétől és elemzésétől - mivel e tanulmánynak ez nem feladata - ezuttal el kell tekintenem).

Azoknak a városoknak a területe, amelyekre egyelőre még nincs adatunk, becslésem szerint többnyire 50 ha-nál kisebb.

Tanulmányunk megírásához nyújtott segítségükért köszönetemet fejezem ki végül Irásné Melis Katalinnak, Kubinyi Andrásnak, Marosi Endrének. Tanulmányom 1975 augusztusában íródott és a hónap végén került az Évkönyv szerkesztőségéhez.

THE OUTLINE OF THE HISTORY OF THE PEST TOWN WALL

In the archaeological research on the Pest town wall a further critical sifting of the historical data and their comparison with the new results of archaeology have become necessary. The circumstance that each of the three gates of the Pest town wall could be uncovered but in part, and practically none of the bastions (towers) give rise to difficulties. The works bearing the character of rescue excavations did not supply with finds helping to data the parts (sections) of the walls. On the other hand, it is essential that in the case of the Kecskemét gate it was found that prior to the barbican connecting to the gate-tower, the latter was surrounded by a moat, - there were no other outworks, consequently, the Kecskemét gate (on today's Kálvin Square) was built during at least two periods, and it is easy to imagine that the situation was the same with the other town gates too.

Relying on Anonymus, research dated the beginning of the existence of the early Pest town wall (of the castle) to the time of Prince Taksony (10th century), identifying the castle of Pest with the Pest Roman castrum. The improbability of the data of Anonymus renders this presumption questionable. Anonymus described events which had taken place more than two centuries earlier than his own age. Again, with all his other data it was known even before that they were either fictitious or projections into the past of experiences of his own age, and only his topographical data were reliable. Also archeological observations and reasons of historical nature disprove the Roman castrum theory.

The early town wall of Pest could have been built in the first part of the 13th century. Several of its sections were found by Katalin I. Melis in recent years. Similarly to the wall from the late Middle Ages, also this one enclosed a semicircular area, only a much smaller one. It was the wall which, for a few days, resisted the Mongol siege of 1241. Destroyed Pest became, in the 13-14th centuries, a town "of secondary importance" as compared with Buda on the other bank of the Danube, both as to its legal status and in economic respect. It may be presumed that the 13th century town wall was not reconstructed (at least there are neither archaeological nor written documents about this up to now), so that up to the fifties of the 15th century Pest was not surrounded by a wall. The town wall and the gates are being mentioned in the last third of the 15th century. After Pest had been captured by the Turks (1541) probably reconstructions took place. Thus it can be presumed that it was the Turks who built the large round bastions of the wall and the barbicans for the defense of the gates, just as the large circular bastions of the castle and town of Buda.

The town wall of Pest is schematically represented in the 16-17th century views, and most of the engravings have no source value at all. The most serviceable ones are Hallart's engraving of the 1686 siege, as well as the views and ground-plans from the 18th century. Still, even among these there are - so far - irresolvable contradictions. Unfortunately, no reliable military engineers' survey was taken of Pest. This finds its explanation in the fact that, as compared with the Buda castle, Pest was of secondary importance in military respect, it had to share the fortune of Buda. Who possessed Buda, also possessed Pest. Even after Buda had been recaptured (1686), the military engineers surveyed only the castle of Buda because, as compared with it, the situation of the fortifications of Pest was of no importance. Again, the 18th century non-military townscapes and cadastral maps are schematic as far

as Pest is concerned. These facts render the researcher's task difficult, because under such circumstances, for want of written sources and archaeological data no representations can be drawn in to help in the elucidation of the single periods of building between the 15-18th centuries. Thus research can rely merely on analogies and theoretical considerations.

The Pest town wall remained intact up to the end of the 18th century. First the gates, then sections of the wall and round bastions were pulled down when the modernization of the town and hence that of the roads took place. However, along Tolbucin Blvd, Muzeum Blvd and Tanács Blvd long sections of the wall are still to be seen, mostly as structures which form the boundaries between plots.

In connection with the research on the town wall of Pest we had reckoned the areas covered by Buda, Pest and several other Hungarian towns encircled by walls by the geodetic surveyor Pál Héjjas (no such data were at disposal for Hungarian historical research so far). Pest, covering 55 hectares in the late Middle Ages, made out exactly the half of Buda. The larger ones of the other Hungarian towns extend over about 50 hectares. This value is surpassed by Pécs, Pozsony and Sopron, the latter being almost of the size of Buda. The calculation of the planimetric data also helps in reckoning the populations of the towns, since for several of our medieval towns there are no other written sources to be used for this purpose.

(Figures: 93-94)

ЧАБА ЧОРБА:

ОЧЕРК ИСТОРИИ ПЕШТСКИХ ГОРОДСКИХ СТЕН

Вместе с новыми археологическими исследованиями пештских городских стен стало необходимо еще раз критически пересмотреть исторические письменные источники и сопоставить их с новыми результатами раскопок. Трудность заключается в том, что все трое ворот города были раскопаны лишь частично и ни одна из их башен фактически не была раскрыта, раскопки спасательного характера на отдельных участках стен не дали детизирующего материала. Однако очень важно, что при раскопках Кечкеметских ворот было выяснено, что ранее баркабана, примыкающего к воротам, ворота были окружены рвом. Каких-либо других ранних строительных сооружений здесь не было. Это означает, что постройка Кечкеметских ворот /на современной пл. Кальвин/ была проведена по крайней мере двумя этапами. Мы предполагаем, что сходная ситуация характеризует и остальные городские ворота.

До настоящего времени исследователи, опираясь на Анонима /Безмянного летописца короля Белы/, датировали пештскую крепость временем вождя Такшоня /X век/, локализуя ее на месте римского укрепления /каструма/. Эта гипотеза сама по себе ставит под вопрос правильность данных Анонима. Аноним описывал события, происшедшие более двухсот лет до него. Во всех других подобных случаях уже давно определено, что описанное им является или вымыслом или простым отражением виденного в его время, и надежными являются только лишь его топографические сведения. Археологические наблюдения и мотивы исторического характера говорят о неправильности локализации пештской крепости средних веков на территории римского каструма.

Древняя городская стена Пешта могла быть построена в первой половине XIII века. Многие ее участки были обнаружены в последние годы И.К.Мелиш. Они, так же как и позднесредневековые, окружали территорию, правда значительно меньших размеров, полукругом. Эти стены несколько дней выдерживали штурм татарских войск. Разрушенный Пешт XIII-XIV вв. стал, по сравнению в Будой, расположенной на противоположном берегу реки, "второстепенным" городом, как в политическом, так и в экономическом отношении. Можно предположить, что его стены XIII в. восстановлены не были /по крайней мере об этом нет ни археологических данных, ни данных письменных источников/. До середины XV века Пешт не был окружен стенами. Только с последней трети XV в. грамоты упоминают городские стены и ворота. После того, как Пешт попал в руки турок /1541 г./, очередь дошла, повидимому, до его перестройки. Поэтому вполне возможно, что крупные ронделлы стен и барбаканы, защищавшие ворота, были построены турками, как это было и в Буда с городскими и крепостными круглыми башнями.

На изображениях XVI-XVII вв. пештские городские стены отмечаются схематично, и поэтому большая часть гравюр не представляет исторической ценности. Надежнее пользоваться гравюрами Халларта, изображающими штурм 1686 г., а также изображениями вида на город XVIII в. и его планами. Но и они пока что вызывают немало противоречующих друг другу толкований. В Пеште не было произведено военно-инженерных измерений. Это объясняется тем, что с военной точки зрения Пешт был, рядом с Будой, второстепенным и его судьба была такой же, как и у Буды. В чьих руках находится Буда, в тех же руках находится и Пешт. После освобождения Буды в 1686 г. военными инженерами была измерена лишь будайская крепость, поскольку фортификационное значение Пешта оставалось незна-

чительным. Городские изображения не военного характера, а также кадастровые карты XVIII в. очень схематичны в отношении Пешта. Все это затрудняет работу исследователя и исключает возможность обратиться за помощью изображений, при полном отсутствии археологического материала или письменных источников, затрудняет уточнить некоторые строительные периоды города. Ввиду этого нам остается обратиться к аналогиям и делать теоретические умозаключения.

Пештские городские стены стояли в целости до конца XVIII века.

Во время переустройства города и модернизации его дорог были сначала разобраны городские ворота, а затем отдельные участки стен и ронделлы. Однако еще и сейчас можно видеть отдельные районы городских стен, идущие по современным улицам Толбухина, Музеум и Танач. В большинстве своем они выполняли здесь роль ограды участков. Вместе с геодезистом П. Хеййаш мы измерили территорию средневековых городов, окруженных стенами: в Буде, Пеште и других местах Венгрии. /До этого времени подобных сведений относительно Венгрии не существовало./ Выяснилось, что территория Пешта позднего средневековья /55 га/ была в два раза меньше Буды. Наиболее крупные города Венгрии в то время занимали территорию около 50 га. Печ, Пожонь превышают эту величину. Измерение территории городов поможет высчитать и количество их жителей, поскольку при исчислении населения какие-либо другие источники, по отношению ко многим средневековым городам, отсутствуют.

/Фиг. 93-94/